

ՉԱԼԱՔԻՆԵՐԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

(ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ՎԵՐՋԻՆ ՌՈՒՍ-ՔՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԻՑ)

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

(Նարունակութիւնն Ի)

II

ՆԱԽԸՆԹԱՑ ԳԻՇԵՐԸ

Խորին գիշեր է: Այն բոլորը, ինչ շնչում է, քնած է Գ- գիւղում: Նիրհում են և ծառ ու թփերը, և շնչին հոգւմ անգամ չէ խանգարում նոցա քունը: Այդ լուսութեան մէջ լսում են միայն երկու չարագուշակ ձայներ, և վա՛յ նորա օրին, ով կ'արթնանայ յանկարծ, և ականջին կը հասնեն այդ ձայները: Գիւղի կենտրոնում աղա Թումանի տան կից պարտիզում սալորենու տակ երկաթէ շղթայով կապւած ահագին շունը ոչ թէ հայում, այլ ոռնում է այդ ժածին, և շան ոռնոցը, գիւղացու սնտոխապաշտութեամբ, մահւան կամ մի այլ աղէտի գուշակութիւն է: Գիւղի այս կամ այն ծայրից լսելի էր լինում երբեմն շներէ հաչոց, որոնք արթնանալով երեւի յիշոցներ էին տալիս ոռնացող շանը, որ այնքան յանդուգն կերպով խանգարում էր իրանց հանգիստ քունը: Այդ լուսնկայ խորհրդաւոր գիշերը սարսափեցուցիչ էր մանաւանդ այն պատճառով, որ երկու բուեր, Աստուած գիտէ գիւղի որ փլատակներից, տխուր և

պարբերաբար իրար ձայն էին տալիս՝ կարծես գիշերւոյ ահարկութիւնը լրացնելու համար։ Այսպիսի գիշեր սովորական է Դ. գիւղում։ Բայց նա ահուելի էր և արագուշակ առանց այն էլ վախեցած անպաշտ գիւղացիների համար։ Պատահում էր, որ այս կամ այն կողմին, կամ պատշգամբում, կամ բակում յանկարծ քնից սթափւում էր մէկը, տեղում նստում և, ականջ դնելով շան և բուերի ձայներին, անիծում էր նոցա՝ ասելով ինքն իրան՝

—Ձեր զուխները ուտէք, հա՛, ձեր զուխները։

Բայց զօրեղ քունը խփում էր դարձեալ նորա աչքերը, և նա թուլացած ընկնում էր անկողնի վերայ և կրկին խոր քնի մէջ ընկղմւում։

Բաղալը այդ ժամին իւր բակում հասիլի վերայ տարածւած՝ խռմփում էր այնպիսի պէս-պէս վայրենի հնչիւններով, որ կարծես կռիւ էր սկսել այնտեղ շան, արջի, բորենու և օձերի մէջ, և զարմանալի էր, ինչպէս նա չէր արթնանում ինքը իւր ձայնից կամ չէր սարսափեցնում իւր տանեցիներին։

Աղա Թումանն էլ մի պահապան էր վարձել իւր տան վերայ հսկելու. բայց չընայած դորան, նա շատ անհանգիստ էր, երկար ժամանակ նա չէր կարողանում քնել և շուտ շուտ շուտ էր գալիս երկու կողքի վերայ։

Ոչ պակաս անհանգիստ էր և ժլատ Մինասը։ Մուկն էր արգեօք, որ անցաւ նորա գլխատակով, թէ մի այլ բան, բայց նորան արթնացրեց մի թխկոց։ Սթափւած նա նստեց իւր տեղում, չորս կողմը շրջեց իւր աչքերը, սկսեց ականջ դնել—ոչ մի ձայն, բացի շան ոռնոցից և բուերի սգաւոր վայունջից։ Նա զգում էր, որ քունը հեռանում է իրանից։ Նա զգաց իւր հոգում մի ինչ որ ծանր ճնշող բան։ Սիրտը, որ քիչ առաջ հանդարտ բաբախում էր իւր համար, այժմ աւելի արագ և ուժեղ է դարձնում իւր զարկը։ Սրտատրոփ նա վեր կացաւ տեղից, գնաց դարպասի մօտ և տեսաւ փակ է. մի բոպէ արձանի նման կանգնած ականջ դրեց և յետոյ վերադարձաւ և թաղից վերցնելով հրացանը՝ բերաւ դրեց գլխատակին, ինքը պառկեց և աչքերը խփելով փորձեց քնել։ Բայց տարօրինակ բան. նա շատ ուզում էր քնել, մարմինը բոլորովին թուլացած էր, աչքերի կոպերը խփւում էին, բայց նա դարձեալ արթուն էր ու մի

ինչ որ բան խառնում տակն ու վրայ էր անում նորա ուղեղը։ Այդ վախն էր, որ նորա աչքի առաջ ծնեցնում էր շատ սարսափելի տեսիլներ։

«Տեսնես այն պահապանները արթուն են թէ հանգիստ մտափում են իրանց համար, մոռածում էր նա, և նորա մոքում արդէն պատկերանում էին զինուորած չալաբիները, որոնք գաղաուկ բարձրանում էին գիւղի դարպասի վերայ, սպանում քնած պահապաններին, մոռնում են գիւղը և կոտորած անելու վերայ են։ Վամ ինքն իրան հանգստացնում էր, և քրդերի տեղակ նորան ներկայանում էին գողեր, որոնք, ով գիտէ, ծածկւած են մի տեղ տան մէջ և շուտով դուցէ յարձակւեն։ Նա կարծում է թէ գողը մի հատ է, առաջ ուղում է դիմադրել, բայց երբ տեսնում է նորա ձեռքին բաց սուրը, ընկնում է ոտները, խնդում, աղաչւում, որ խնայի... բայց երբ բանը գալիս է նորան, որ նա պիտի բանայ իւր սնդուկը և կարմիր տասնոցները և սպիտակ աբասիները դիզէ գողի առջև, նորա արիւնը խառնւում է, ձեռքը տանում է գրպանը, իբր թէ բանալիք հանելու, բայց բանալիքի փոխարէն հանում է ատրձանակը, կրակում,— և հառաչանքով արիւնաթաթախ գողը գետին է ընկնում... կամ նա ավստոսում է, որ այդպիսի երկիւղալի ժամանակ նա քաղաքում չէ, մի հեռու բաղամմարդ տեղում, ուր... այստեղ նորա մոռածողութեան կապը կտրւեց, վաղուց խփւած աչքերի կոպերը անշարժացան, և նա քնեց։

Դիշերւայ կիսից բաւական միջոց է անցել։ Լուել է ամենայն մի ձայն, մինչև անգամ շան ունոցը։ Քնի ամենաքաղցր և ամենապինդ ժամանակն է։

Մինչդեռ շինական հասարակութիւնը այսպէս անդորր նիրհում է, թոյլ տո՛ւր ինձ, ընթերցող, մի քանի խօսք ասեմ Դ. գիւղի մասին։ Ինչպէս մի վիպասան, որ սիրում է նկարագրել իւր հերոսին, մինչև անգամ նորա տուն ու տեղը, նիստ ու կացը, նոյնպէս և ես կամենում եմ նկարագրել իմ հերոսին — մի ամբողջ ժողովուրդ — և նորա տունը — մի ամբողջ գիւղ։

Նրեակալեցէ՛ք այդ գիւղի երկու կողմից, արևելքից և արևմուտքից, ընկած երկու ժայռոտ լեռնաշղթաներ, որոնք հիւսիսից գնում են դէպի հարաւ և միայն գիւղի տակին սկսում են իրարից

հեռանալու իսկ հեռու-հեռու երևում է Արաքսը, ինչպէս արծաթէ փայլուն ժապաւէն: Արեւելեան լեռնաշղթայի ուղղութեամբ ընկած է մի լայն քարքարոտ տարածութիւն, որի վերայ հազիւ հազ նշմարւում է մի բարակ առակ: Դա գիւղի գետակն է: Բայց տարօրինակ բնաւորութիւն ունի այդ գետակը: Նրբեմն նա այնքան բարակում է, որ նորա ջրի վերայ յաճախ կոիւններ են պատահում գիւղացիների մէջ: Բայց զարնան կամ ամառւայ սաստիկ անձրևների ժամանակ նա այնքան մեծանում է և ուռչում, որ՝ հասնելով հաստաբուն ընկուզենիների բարձրութեանը՝ ողողում տանում է կամ ցեխի մէջ թաղում ամբողջ այգիներ, անդաստաններ և տներ. պատահել է, որ տասնեակ մարդիկ և ընտանի կենդանիներ զոհ են գնացել այդ կատաղի հեղեղատի հոսանքին: Այդ միջոցներին գետակը ահաբեկի ձայն է հանում, գետինը զողում ու զղրղում է, և գիւղի հեռաւոր ծայրերում անգամ արձագանք է տալիս նորա վայրենի աղաղակը, բարձր դրնդիւնը: Ահա ինչու, երբ թխպում է հիւսիսակողմը, նամանաւանդ երբ կապարի կամ պզնձի գոյն է ստանում այն հորիզոնը, գիւղացիների կրծքերը այնքան ծանրանում են ահից, որ կարծես երկնքի թխպերը նոցա սրաքի վերայ են զիգւում: Մի անգամ, երբ այդ հեղեղատը՝ շատ այգիներ և տներ աւերելով՝ իւր ետեւից թողեց միայն հարթ տարածութիւն, ցեխ և տղմից մի բարձրաւանդակ, գիւղում սկսեցին երազներ տեսնել թէ շուտով լինելու է աշխարհի կատարածը, երկրորդ ջրհեղեղը:

Այո՛, տարօրինակ է այդ գետակը, բայց աւելի ևս զարմանալի է այն ժողովուրդը, որ այդ հեղեղատի բերանին կանաչ այգիներ և անդաստաններ է գցել, որ մշտական կոիւ է մնած բնութեան այդ անդիմադրելի ոյժի հետ, որ նորա փլատակների վերայ նորանոր հոյակապ շինութիւններ է կառուցանում, նորանոր այգիներ է գցում, կարծես ուզում է ասել գետակին թէ լուսնենք մեզնից ո՞վ կը լինի յաղթողը: Գուցէ բնութեան հետ մղուող այդ մշտական կոիւն է, որ այդ գիւղի ազգաբնակչութեան ոգուն հաղորդել է մի տեսակ արտասովոր տոկունութիւն, դիմացկանութեան մեծ պաշար:

Գետակի ձախակողմեան սփերից սկսում են գիւղի այգիները, որոնք, գնալով դէպի արևմուտք, սկսում են մէկ մէկ երևացնել իրանց միջից փոքրիկ տնակներ և մեծ շինութիւններ: Աղաների տները գե-

ղեցիկ են միայն համեմատած աղքատիկ խրճիթների հետ. նոցանից շատերը թէպէտ ահագին են, բայց մեծ մասամբ շինւած են անձաշակ: Այնու ամենայնիւ Դ. գիւղում կան այնպիսի շինութիւններ, որ իսկապէս արժանի են որ և է քաղաքի կենտրոնում լինելու թէ իրանց ձաշակով թէ գեղեցկութեամբ: Սրեակայեցէ՛ք ձեր առջև մի երկաշն և բարձր պատշգամբ՝ 8 — 10 հաստ և սպիտակ սիւներով, և այդ պատշգամբի գլխին մի նոյնանման պատշգամբ նոյնքան սիւներով: Այդ սիւները միանում են իրար հետ վերեւում կանոնաւոր կամարաձև կիսաշրջանով կամ յունական օմեգայի նման շինւածով: Այդ սիւները՝ զրկւած լինելով դրւագներից՝ տպաւորութիւն են գործում իրանց մեծութեամբ և սպիտակ, մաքուր կերպարանքով: Ներքին յարկի երկու կողմից քարաշէն աստիճաններով կարելի է բարձրանալ և մանիլ սենեակները: Այսպէս է աղա Թումանի և մի քանի ուրիշ աղաների տան առաջնակողմը: Բայց նորա արտաքին տեսքը լրացնելու համար պէտք է յիշել և նորա առջև սալայատակ ուղիներով կտրատւած բակը, ուր բարձրանում են պողատու սուերաշատ ծառեր, և երեւում են այս ու այն կողմում ընկած ածուներ՝ հոտաւէտ գոշոգոշն ծաղիկներով, պէտք է յիշել և պարսպից անցկացրած խողովակը, որից քէքշւով թափւում է վճիռ ջուրը և ոլոր-մոլոր պտոյաններ անելով՝ անցնում է ծառերի տակով կամ գնում լցնում բակի մէջ տեղում շինւած գեղեցիկ աւազանը:

Այսպիսի մի շինութիւն՝ փոքրանալով և տգեղանալով հասնում է չքաւոր գիւղացու տան տիպարին, որ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ահագին բարձր սենեակ, որի մէջ տեղում ցցւած են. ծուխ ու մխից սեւացած փայտէ սիւներ, մի սենեակ, որ ծառայում է ամեն բանի տեղ և որ կոչւում է տուռն: Բարձր պատերով շրջապատւած պատը Դ. գիւղի տների կարեւոր և անբաժան մի մասն է: Այսպիսի տանն մէջ է կենում և արջ-Բադալը և նորա նման շատ Բադալներ:

Բայց բաւական է: Աս չեմ կառնում երկար ու բարակ նկարագրել ոչ այդ գիւղի ծուռ ու մուռ, նեղ, թզոտ կամ քարքարոտ փողոցները, ոչ գիւղը տանող ծանապարհների վերայ շինւած հինգ ահագին դարպասները մանր մարտկոցներով, ոչ մեծ քարաշէն եկեղեցին՝ խոր փոքրիկ փայտէ զանգակատնով և զանգակատունը՝ իւր ծուածութեւած փայտէ խաւով: Այսքանն էլ բոլորովին բաւական է

Իմ հերոսի տուն ու տեղը մօտաւորապէս երեակայելու համար։ Արդէն սկսում է լուսանալ։ Ամենից առաջ արթնացաւ զով քամին, որ սլանալով ծառերի միջով՝ արթնացրեց ծառերը իրար ետևից, տերեւները իրանց սօսաւիւնով արթնացրին թռչնիկներին, որոնք ճռւողելով սկսեցին թռչկոտել, սակայն իրանց բներից ոչ այնքան հեռու, որովհետև դեռ մթութիւն կար։ Մի քիչ էլ անցաւ, ծագեց արեգակը, գիւղի հասարակութիւնը արթնացաւ։ Բայց նա արթնացաւ մի նոր աղէտի համար։ Ընթերցողս շուտով կը տեսնէ, որ չարագուշակ բուերը և ոռնացող շունը զուր տեղը չէին յարձրացրել իրանց լալագին ձայները։ Նոքա գուշակեցին միւս օրւայ գալիք անբախտութիւնը, վայրենիների արշաւանքը։

III

Ա Ր Շ Ա Խ Ա Ն Ք

Օրը շաբաթ է, կէսօր։ Ոչ միայն կապույտ երկնքին, այլ և փոքր ինչ վերև նայել անկարելի է, այնպէս այրում և կուրացնում են արեգակի ճառագայթները։ Հողից և ժայռերից կարծես բոց է բարձրանում։ Ծառերը այնպէս թուլացած ախուր կորացրել են իրանց թզուած կատարները, որ ասես լալիս են ջրի ծարաւից։ Այս կամ այն այգում ծառի տակ նստած է շունը, բերանը բաց, լեզուն կախ ընկած։ Խիստ արագ շնչառութիւնից նորա ամբողջ մարմինը զոգում է այնպէս, ինչպէս մարդը տենդի միջոցին։ Հաւ ու աքաղաղներն էլ կուս չեն անում, այլ գետինը փորած՝ կողքները թեք են տւել հողին և առօք-փառօք մի ոտը բարձրացրել վերև, իբրև թէ տեսէ՛ք-մենք ի՛նչպէս ազատ ենք քաղաքավարութեան ճնշող ձևերից։ Թռչուններն էլ ապաստանւած են իրանց բներում կամ տերեւախիտ ծառերի վերայ։ Բայց այդ ժամանակը, երբ, ինչպէս ասում են, կրակ է թափւում երկնքից, լիովին պատկանում է օձերի թագաւորութեանը։ պատերի վերայ, խոտերի մէջ կամ կաշկառոտ ճանապարհներին այժմ սողում են նոքա, և վա՛յ նորան, ով մէկի ձեռքը կ'ընկնէ. այդ միջոցին նոցա «կասաղած ժամանակն» է, գիւղացիների ասելով։ Ամեն տեղ խորին լուութիւն՝ մեռելութեան աստիճանին հասած։ Բայց ո՞վ կը սպասէր, որ տասը րոպէ չ'անցած՝

ամբողջ այս թմրած գիւղը պիտի արթնանար, տալն ու վերայ լինէր, պիտի բարձրանան այստեղ աղմուկ և աղաղակ, լաց և կոծ, աղօթք և անէծքներ...

Գիւղացիներինց ոմանք այդ ժամին այգիներումն են. որը ջրում է բոստանը կամ բանջարանոցը, որը՝ արևից յաղթահարւած՝ ընկել է մի որ և իցէ սոււերոտ ծառի տակ և խոտի վերայ խորը քնել, որը՝ ուշ չը դարձնելով ճակատից ծլծլացող քրտնքին, ուշի ուշով օրոնում է վայրի խոտեր և որում իւր բանջարանոցում և քաղահան անում նոցա. որը՝ առւակի սիղապաա ավին նստած շուտ շուտ երես ու ոտներն է լւանում աղբիւրի վճիտ սառ ջրով և ականջ գնում ջրի խորհրդաւոր խոխոջող ձայներին: Գիւղի շուկան, որ առաւօտեան լի էր ամբոխով, այժմ դատարկել է: Տղամարդիկ կամ ճաշի են կամ քնած են ճաշելուց յետոյ: Միայն գործի են այդ ժամանակ կանայք և աղջկերք: Սովորաբար շաբաթ օրը Դ. գիւղի կանայք իրանց նւիրում են տուն տեղ մաքրելուն, իրանց խտակելուն. լւանում են գլուխները, լողացնում են երեսներին և այլն:

Ահա այս դրութեան մէջ էր գիւղը:

Գիւղի գլխաւոր փողոցի մեռելային լուծիւնը յանկարծ խանգարեց. գետինը ուժգին տրոփելով մէկը միւսի ետեւից արագ ուլացան երեք ձիաւորներ և հասնելով մեկիքի տան դարպասին՝ կանգնեցին: Դոքա օրւայ պահապաններն էին, որոնք հսկում էին գիւղի առջև բարձրացած բլրի վերայ: Նոքա շտապով իջան ձիաներից, կապեցին նոցա դրանը և իրանք առանց դուռը բխելու մտան ներս, մեկիքի սան բակը: Երբ վերջինըս դուրս գալով սենեկից՝ պահապանների գունատւած դէմքին նկատեց սարսափի արտայայտութիւն, ինքը ևս նախազգալով աղէտը, սպրդեց և հազիւ հազ կարողացաւ հարցնել:

— Զ'ը, ի՞նչ կայ, տգե՛րք, ի՞նչ է պատահել:

— Զալաբիները գալիս են... Արաքսի ավերը սեւացել են... Թողը երկինք է պատել... իրար բերնից խօսք խլելով՝ շնչասպառ արտասանում էին եկւորները:

Մեկիքը կանչել տւեց զգիրին, որ իսկոյն եկաւ:

— Ա՛յ տղա, շո՛ւտ արա, ընկի՛ր փողոցէ փողոց, գոռա՛, բղաւի՛ր, ինչքան ձայն ունիս, ասա՛ թէ չալաբիները գալիս են, գիւղի

տակին են արդէն, թո՛ղ զգաստ կենան, թւանդներ ու զէնքները թո՛ղ պատրաստ պահեն, կանանց և երեխայոց թո՛ղ եկեղեցու դաւիթը ուղարկեն... դէ՛, վազի՛ր: Բայց կանգնի՛ր, լսի՛ր ի՞նչ եմ ասում: Առաջ մի մարդ կ'ուղարկես ժամի զանգակները տան: Դէ՛, գնա՛, էլ մի՛ կանգնիլ: Շո՛ւտ:

Մինչդեռ մելիքը հրամաններ էր տալիս գզիրին, ձիաւորները իրար ետևից հեծան իրանց ձիաները և զէպի իրանց տները քշեցին: Մելիքն էլ, երբ գզիրը հեռացաւ, բակի դուռը պինդ փակեց և մտաւ սենեակը պատրաստութիւններ տեսնելու:

Մի քանի րոպէից ետ յուսահատ կերպով արդէն հնչում էին եկեղեցու զանգակները: Գիւղը խառնւել տակն ու վերայ էր եղել:

Այդ միջոցին Գրիգորի տան առջև փողոցում խմբւած՝ ներկայ դուրթեան առիթով խորհուրդ էին անում Տէր-Սիմոնը, աղա Թումանը, Գրիգորը, պարոն Սարգիսը, շուն-Նիսադը, Մինասը և մի քանի հրիտասարդներ, որոնց թւում կար և արջ-Բադալը:

Գրիգորը առաջարկում էր երիտասարդներին հեծել ձիաները, դուրս գալ գիւղից և մօտիկուց մի հաստաւ լուր բերել թշնամիների մասին: Բայց բոլորն էլ հրաժարւում էին. թէկուզ վիզները կտրի՛ր՝ չեն գնալ, որ չեն գնալ:

— Ընդունում է, մեր ձին էլ պատրաստ է, — խօսում էր աղա Թումանը, — գնում էք թէ ոչ: Հը՞, ի՞նչ էք սուս արել, ինչի՛ց էք վախենում: Ա՛յ ձեզ քաջ ու կտրի՛ճ ասողին... Ա՛յ տղերք, հօ ձեզ չենք ասում գնացէ՛ք կռիւ մոէք նրանց հետ. ին՞չ էք հոգի տալիս...

Այսպէս սրտնեղւած խօսում էր աղա Թումանը, զիմելով այս ու այն երիտասարդին:

— Ափսո՛ս իմ ջահիլութիւն, — հոգոց հանելով ասաց Գրիգորը, — ես սրանց մոռնալով վեր կ'առնէի՞: Զի էլ ես տալիս, թւանգ էլ ես տալիս, փող էլ ես տալիս, չեն գնալ, որ չեն գնալ: Հը՞, ո՞վ է գնում, ձայն տայ, ես էլ էս ալեւոր տեղովս դամ հետները:

Բայց պատասխան չկար: Ամեն մարդ լուռ էր և սպասում էր մէկը միւսին:

— Զէ՛ք գնում էլի, — յուսահատական ձայնով հարցրեց աղա Թումանը, — ա՛յ ձեր կերածը հարամ լինի, հա՛, — ասաց և զառնացած սրտով շտապով գնաց տուն: Նորա վախը խառնեց բարկու-

Թեան հետ, և իւր փղծուկը նա մէկի վերայ պիտի թափէր: Եւ նա այդ արաւ, ինչպէս շուտով կը տեսնէ ընթերցողս:

— Զ՛ը, դո՞ւ ինչ ես գլուխդ քաշ գցել, — ասաց Նիազը Բադալին, — ուրիշ ժամանակ կարմրած աչքերդ էնպէս չուում ես, որ մարդ վախենում է, ձայնդ երկինք ես հասցնում, մի էս դժւար միջոցին էլ ցոյց տո՛ւր ՚նարդ է՛: Զ՛ը, գնո՞ւմ ես թէ չէ, հարցրեց Նիազը Բադալի ետիկցը պինդ բռնելով:

— Զէ՛, չէ՛, չէ՛, թէկուզ վիզս կտրես, պատասխանեց Բադալը՝ ետ ետ քաշւելով: Մենք երկու երեք տեղով ի՛նչ կարող ենք անել հազարների հետ:

— Բաս եթէ ես էս կաղ տեղովս գնամ, քո նամուսը վեր կ'առնի — ասաց Նիազը, — եթէ ես էս պառաւ շուն տեղովս քեզ նման արջից զոչազ դուրս գամ, դու չե՞ս ամաչիլ:

— Ա՛ մարդ, հօ քեզ չենք ասում գնա՛ կռիւ արա նրանց հետ, — ուզում էր խրախուսել պարոն Սարգիսը: Մեր ասածը...

— Զէ՛, չէ՛, չէ՛, ես գնացողը չեմ: Ով ուզում է գնայ: Ես հիմա տուն եմ գնում:

Զը նայելով աղաների խրախուսանքին և տռառ խոստումներին, չը նայելով քահանայի օրհնութեան և քաջալերութեան խաչի և Գրիստոսի անունով, ոչ-ոք սիրտ չ'առաւ գիւղից դուրս գալու:

Այդ խմբից իւրաքանչիւրը անկեղծ բարկացած էր միւսների վերայ, իւր մոքումը խոր ատելութեամբ յիշոցներ էր տալիս սորան նորան, վախկոտ նապաստակներ էր անւանում բոլորին:

Այսպէս սրտնեղած խումբը սկսեց ցրւել, և ամեն մէկը գնաց իւր տուն հարկաւոր զգուշութիւններ գործ դնելու:

Այժմ, ընթերցող՛դ, արի՛ միասին ուշի ուշով դիտենք թէ ինչ է կատարւում գիւղում:

Ահա կուուրների վերայ շտապով դիզում են քար ու կաշկաւ՝ թշնամիներին քարկոծելու, աղի և պղպղղի հետ խառնած մոխիր՝ կուրացնելու համար, բերում դարսում են եռ գալիս ջրով լի կաթ-սաները՝ թշնամիներին այրելու համար: Այնտեղ տղամարդիկ լցնում կամ դրստում են իրանց հրացանները: Սենեակների մէջ վառւած մոմերի առջև ահա աղօթում են կանայք և աղջկերք, և երեխաները ճիչ ու աղաղակով պինդ կպել են մայրերից և քոյրերից: Գրիգորը,

յարոն Սարգիսը և նոցա նման շատերը ներքնատանը, խաւար գաղտառեղիններում, փորել են տալիս գետինը՝ թանկագին իրեղէններով լի սնգուկները և կարասները հողաթաղ անելու համար: Փողոցներով վազվզում են կանայք դէպի եկեղեցու բարձր պարիսպներով շրջապատուած լայնարձակ գաւիթը. փոքրիկներին՝ գրկած կամ ձեռքից բռնած քարշ են տալիս իրանց հետ: Շատ կանանց հերարձակ մազերից ջուր է թափուում. անշուշտ վատ լուրը լսած ընկերները նոքա լաւացելու վերայ են եղել: Եկեղեցու գաւիթը լցւում է կին և մանուկներով, եկեղեցու ներսն են տանում ծանրաբեռնած սնդուկներ և արկղեր: Սեղանի առաջ մոմեր են վառում իրար ետեւից, և կանայք ծուներ իջած արտասւելով աղօթում են բարեխնամ Աստծուն: Որդին լալիս է, մայրը սիրտ է տալիս նորան, հայրը յուսադրում կամ հայհոյում է երկուսին էլ և այնու ամենայնիւ շարունակում իւր տենդային աշխատանքը: Իւրաքանչիւրը իւր երեւակայութեան մէջ արդէն զինուորած թշնամի է տեսնում կանգնած իւր առջև. թշնամին կրակում է զարաբիսան, թշնամին զարկում է կեռ դաշույնը, և մեծ ու փոքր, մարդ ու կին, աղջիկ ու տղայ—բոլորեքեան ընկնում են իրար ետեւից, և արեան առուները մեծանում աճում, թափւում են կտուրներից դէպի ցած, անցնում են փողոցներով և ներկում ամեն տեղ, ուր երևում են արիւնարբու հրէշները... Կարծես յունական Գորգոնները կեանք էին առել նորից և ահ ու դող ու սարսափ էին ձգում բոլորի սրտերը իրանց մաղերի օձային վըշշիւններով:

Այս միջոցին Մինասը իւր կնոջ և երեխաներին ուղարկեց եկեղեցին, իսկ ինքը բակի և սենեակների դռները պինդ փակեց, առաւ իւր մի հրացանը, իսկ միւսը զանազան իրերի հետ թազցրեց մի այնպիսի գաղտառեղում, որտեղից սատանաների թագաւորն էլ կարող էր բան դուրս քարշել. յետոյ բարձրացաւ կտուրը և հերոսաբար սկսեց սպասել թշնամուն:

Բայց ծիծաղելի և միեւնոյն ժամանակ խղճալի տպաւորութիւն էր անում այդ միջոցին արջ-Բաղալը: Նա ևս կանգնած է իւր կիսաւեր տնակի տանիքի վերայ. մի ձեռքում բռնած է մի երկայն հովաքան մահակ, միւս ձեռքում—յապից մնացած մի ժանգոտած խանչալ: Նա հրացան չունի: Մինասի թազցրած հրացանը, ի հարկէ,

կարևոր էր Բաղալի համար: Բաղալը տեղից չէ շարժւում. նա այնպէս ուշադիր է և ականջները այնպէս սրած, ինչպէս բարակը որսի բոպէին: Նա դէմքը յառած է դէպի այն կողմը, որտեղից պիտի երևան թշնամիները: Նորա սիրտը սաստիկ տրոփում է: Աղօթք և քիշոցները խառնւում են նորա դողդոջ շրթունքին:

Այո', շատ խղճալի էր Բաղալը:

Աղա Թումանն էլ այդ ժամանակ որքան վախեցած էր, նոյնքան էլ կատաղած էր իւր շան վերայ, որ նախընթաց գիշերը գալիք աղետը գուշակեց իւր ոռնալով: Նա իւր շարութիւնը արտայայտեց շատ հասարակ կերպով՝ պարպեց րևուերը, շունը կնձկնձաց, երկու երեք անգամ պտոյտ եկաւ և ընկնելով խոտի վերայ՝ սկսեց դիաթաւալ լինել:

Բայց ի՞նչ համակրելի էր այդ ժամին Նիազը: Ինչպէ՞ս նա կարողանում էր քաջալերել, սիրտ տալ իւր տանեցիներին, ժպիտ անգամ խաղացնել նոցա սարսափած դէմքին: Նոյն իսկ մահը թեթեւանում էր նորա ներկայութեամբ, նոյն իսկ սարսափը կորցնում էր իւր ոյժը, և սիրտը սկսում էր աւելի հանդարտ բարախել:

Այս տագնապի միջոցին գիւղի գլխաւոր ծանապարհի դարպասով յներս մտաւ մի երիտասարդ ձիաւոր, որ վերադառնում էր մօտակա գիւղից: Ի հարկէ, նա մօտիկուց տեսած պիտի լինէր Չալաբիների հրոսակները: Բայց երևակայեցէ՛ք նորա զարմանքը, երբ նա փողոցում տեսաւ իրարանցում, անցորդների զէմքին նշմարեց սարսափ, երբ նա լսեց լաց և գոռում-գոչում և եկեղեցու զանգակների յուսահատ դողանջիւնը: Նա իսկոյն հասկացաւ, որ այստեղ կայ մի մեծ թիւրիմացութիւն, որ պէտք է շուտով փարատել: Հարց ու փորձից նա իմացաւ գործի էութիւնը: Նորա շրթունքին խաղացող ժպիտը և դէմքի հանգիստ արտայայտութիւնը կատարեալ զարմանք պատճառեցին հանդիպողներին, որոնք անհամբեր հարցումներ էին տալիս նորան թէ ո՞րքան է արդեօք Չալաբիների թիւը, թէ ի՞նչ է նշանակում նորա անհոգ ժպիտը և այլն:

— Ոչինչ չը կայ, ոչինչ չը կայ, մի՛ վախէք, Չալաբիներ չեն, զարաչիներ են, զարաչիներ:

Այս խօսքերը արտասանւում էին այնպիսի եղանակով, որ նոքա, ըստ երևութիւն, պիտի փարատէին ամենայն մի կասկածանք. և իսկապէս շատերը հաւատում էին և հանգստանում: Բայց կային և

այնպիսի տարօրինակ մարդիկ, որ այս խօսքերը լսելուց յետ, աւելի ևս արագացնում էին իրանց քայլերը, Ասուած գիտէ թէ ինչո՞ւ, կարծելով, որ այն մարդը այսպիսով կամենում է սիրտ տալ նոցա, որ չը սարսափեն անխուսափելի մահից:

Մի քանի րոպէից յետ ձիաւորը շրջապատեց ամբոխով, և այս ու այն կողմից հարցումներ էին տեղում նորա վերայ:

— ձի՞շու ես ասում, Ստեփան, դու քո հոգին՝ մի՛ խաբիլ, Զալաբինե՞ր են թէ զարալինե՞ր:

— Իմ արեւը, ձեր արեւը, ոչինչ չը կայ, հանգիստ կացէ՛ք: Շուն շան որդի զարալներն են...

— Օրհնե՛ս դու, Ստեփան, օրհնե՛ս, էս ի՛նչ օրում էր մեր գիւղը:

— Իրանց հէրն անիծած, դրանց հէրը. զարալներ՞ը մեզ էս օրս գցեն:

Տղերք, էն օյինը գանք է՛ւ շուն շանորդիների գլուխը, որ հեշտ հեշտ չը մոռանան իրանց արածը ու էս մեր կողմերը էլ չը համարձակեն ու դնել:

Այսպէս բարկացած խօսում էին շատերը երիտասարդներից: Նոցա սրտերը՝ երկիւղից աղատւած՝ այժմ լցւել են վրէժխնդրութեան ծարաւով:

Որովհետեւ հակառակորդները պիտի լինէին անղէն, գլխաւորապէս կանայք և երեխաներ, այդ պատճառով ռիսկալ երիտասարդներից իւրաքանչիւրը առասպելական հերոսի նման զգում էր, ի՛նչպէս աւելանում էր ոյժը իւր բազուկների մէջ և հասնում գերբնականութեան աստիճանին: Ամեն մէկը այդ ժամանակ իրան վազը էր զգում:

Ծերերը հեռացան, որովհետեւ նոցա ծեծելու և ծեծւելու ժամանակը վաղուց է անցել. աղաները նոյնպէս քաշեցին իրանց տները, որովհետեւ արդէն կային քաջ տղերք, որոնք կարող էին առանց մեծամեծների օգնութեան էլ գլուխ դնել զարալների հետ: Վրիժառու երիտասարդները, որոնց մէջ աչքի էր ընկնում Բադալը՝ վարաղի նման կատաղած և յիշոցները բերնին, շուսպով ուղղեցին իրանց քայլերը դէպի գիւղի դիխաւոր դարպասը, որտեղից պէտք է գիւղը մտնէին զարալները:

Որպիսի արագութեամբ տարածւել էր բռնութիւնը լուրը և սարսափի լէջ ձգել բոլորին, նոյնպիսի արագութեամբ տարածւեց և ուրախալի համբաւը և հանգստացրեց բոլորի սրտերը: Ամբողջ գիւղը ծիծաղեց հսկայական կենդանի ծիծաղով: Եթէ թափւում էին արցունքներ, անսահման ցնծութեան արցունքներ էին նոքա:

Մի քանի րոպէից յետ գիւղի գլխաւոր դարպասով սկսեցին ներս թափւել զարաշինները, մի ահագին խառնիճազանճ բաղմութիւն չը տեսնւած, չը լսւած ամբողջ գաւառում: Այն ո՞ր սատանան փչեց այդ ողորմելիների խելքին այնքան բազմաթիւ խմբով չւել այդ կողմերը, այն էլ այն ժամանակ, երբ ամեն մի սե կէտ, որ երևում էր Արաքսի ափին, երկիւղի և սարսափի առիթ էր տալիս գիւղի օրապահ պահապաններին: Գուցէ դա մի խաղ էր միայն, որ կամեցաւ խաղալ գիւղացիների և զարաշինների հետ մի որ և իցէ չարաճճի կախարհ՝ նստած մի անտեսանելի դղեակում, որ՝ տաղտկացած ամառւայ մեռելային թմրութիւնից՝ ցանկացաւ գէթ մի անգամ մի լի սրտով ծիծաղել և հրճւել: Բայց այդ խաղը թանկ նստեց գիւղացիներին, սակայն նորա ամբողջ ծանրութիւնը ընկաւ զարաշինների վերայ, ինչպէս այդ շուտով կը տեսնենք:

Երեւակայի՛ր, ընթերցո՛ղ, մի խառնափնթոր, անկարգ քարւան, որի մի ծայրը կորւում է մարդու աչքից, որ ի՞նչ խառնիճազանճ աղմուկով, ի՞նչ սարսափելի փոշի կանգնեցնելով՝ դանդաղաբայ առաջ է գնում գիւղի գլխաւոր փողոցով: Որքա՞ն աններդաշնակ, ի՞նչ վայրենի երաժշտութիւն է բարձրացել այս կիսամարգկային բազմութիւնից: Ահա վերին ծայրում մի կարճահասակ, կոլով և բաւականին տգեղ կին՝ մէջքիցը լայն գօտիով կապած մի երկու երեք տարեկան երեխայ, որի միայն գլուխն և ուսերն են երևում: Նորա ետևից հետևում է մի մարդ, նոյնքան տգեղ և նոյնքան կոպիտ, որքան և կինը. նա ձախ ձեռքում բռնած է մի հաստ շղթայ, իսկ շղթայից կապւած ծուռ ու մուռ և տարտամ քարշ է գալիս մի ահագին արջ: Ահա մի այլ կին՝ ձեռքին բռնած մի քանի փոքրիկ մաղեր և նորա հետ միասին մի քանի իշաներ՝ բարձւած աւելի մեծ մաղերով: Այնտեղ մի ջահիլ ուղայ քարշ է տալիս իւր երեւից պարանով կապած մի պառաւ կապիկ՝ կարմիր շապիկ հագցրած ետևից: Ահա մի քանի կանայք՝ հագուստները հնամաշ և ձեռքները պարապ-

դոքա էլ երևի բախտ գուշակողներ են: Նոքա խառնած են ձիաների, մատակների խմբի հետ:

Շների էլ թիւ չկայ: Եղների մէջքից անյարմար կերպով կապկապած են հաւ ու աքաղաղներ, որոնք լուռ գլուխները կախ արած՝ համբերութեամբ տանում են իրանց վիճակը, և անցորդի վերայ այն ապաւորութիւնն են գործում թէ տեսէ՛ք մեղ ի՞նչ օր են գցել այս վայրենիներն: Երիտասարդների աւքին կընկնէին դոցա մէջ ջահիլ, 14—15 տարեկան, փոքրահասակ աղջկերք, սև ու հերարձակ մազերով, սև ու կրակոտ աչքերով, լայն ու կարճ շրջազգեստով, դոքա լմթրութեան են, այսինքն պարողներ: Այս բազմութեան նպատակն էր՝ բաժան բաժան ցրել շրջակայ գիւղերում և տունէտուն ընկնելով՝ պարողը պիտի պարէր, վաճառողը վաճառէր, հմայողը հմայէր, մուրացողը մուրար, մի խօսքով այս բոլոր աղմուկից պիտի դուրս գար փող, իբրև ձմեռւայ պաշար այդ կիսավայրենի, կիսամերկ մարդկանց և անասունների համար:

Իսկապէս ես դժւարանում եմ այստեղ մի որ և է յանցանք տեսնել այդ խեղճերի կողմից: Ինչպէս մեզնից ամեն մէկը, այդ ամբողջը հաց էր որոնում՝ քաղցած չը մեռնելու համար:

Բայց Դ. գիւղի հասարակութիւնը այգպէս չը գատեց: Իսկն ասած՝ նա չը դատեց էլ: Ղարաչիները պառնառ. եզան իւր անհանգստութեան և լացի, ուրեմն նոցա էլ պէտք է անհանգստացնել և լացացնել: Ել նոքա մեղաւոր են, անմեղ են, այդ նորա բանը չէ: Ինչո՞ւ նոքա եկան հէնց այն օրերը, երբ Զալաբիներին էին սպասում: Վերջապէս ի՞նչ է նշանակում այն շուն, արջ ու կապիկների ամբողջ բազմութիւնը: Բայց, ի հարկէ, ի՞նչ ասել կ'ուզէ, ո՞րտեղից իմանային այն ողորմելիները թէ մի որ և իցէ Դ. գիւղում սարսափելի լուր է տարածւել և այդ լուրը հաստատել են լուսինը՝ արեան գոյնով, շունը՝ իւր ոռնալով, և բուերը՝ իրանց վայունջով:

Ինչ և իցէ, գիւղի տաքարիւն երիտասարդները՝ միացած այնտեղ գտնւող մի գործարանի թուրք բանւորների հետ՝ յարձակեցին դարաչիների վերայ: Մարդիկ սկսեցին պաշտպանւել և գոռոց բարձրացնել, կանայք անիծում էին և նոյնպէս պաշտպանւում: Նոցա աղաղակին միացան և երեխաների ու զանազան կենդանիների ականջ խլացնող ձայները, և այս բոլորից բարձրացաւ մի այնպիսի աղմուկ, որպիսին

ուղիք գուցէ լսած չէ իւր օրում, եթէ չը հաշւենք դժոխք գնացած-
ներին: Մեծողների մէջ աչքի էր ընկնում արջ-Բաղայլը, որ կուռում
էր մի առանձին հաճութեամբ և ոգևորութեամբ, որ իւր հարւած-
ները հասցնում էր այլ և ձախ ոտով և ձեռքով: Շատ արտասուք և
արիւն թափեց այդ օր այդ կուռում, և, ինչպէս ասում էին, մի
կաթնակեր երեխայ էլ զոհ գնաց և իւր անմեղ արիւնով քաւեց իւր
հայրերի և մայրերի չը գործած յանցանքը:

Եւ իբրեւ վերջաբան այս կախարդական խաղի, երկինքը
թխպեց, որոտաց, անձրեւ եկաւ, գիւղը կենդանացաւ, մարդիկ
աշխուժացան, և ամբողջ օրը պատմութիւններ էին լսում կեղծ
Զալաբիների մասին, և ամեն տեղ բարձրացած էր քրքիջ և ծիծաղ: